

Osmanlı'da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği

Nebi GÜMÜŞ*

Atıf/©: Gümüş, Nebi (2009). Osmanlı'da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği, Milet ve Nihal, 6 (2), 165-198.

Özet: Osmanlı tarihi, birlikte yaşama tecrübesinin en güzel örnekleriyle doludur. Bu tecrübe üreten milletlerden birisi olmalarına rağmen Ermeniler, Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan milliyetçilik akımının etkisiyle Osmanlı Devleti'ne karşı mücadeleye girişmişlerdir. Rusya ve Avrupa da onları desteklemiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin Ruslarla işbirliği yapmaları üzerine Osmanlı Devleti, çözüm olarak 1915 yılında tehcire başvurmuştur. Birlikte yaşamayı sekteye uğratan bu uygulama sonrası Ermenilerin geri dönüşü ise arzu edildiği biçimde temin edilememiştir. Böylece bin yıldır birlikte yaşayan Türkler ve Ermeniler ayrı düşmüş oldular.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Birlikte Yaşama Tecrübesi, Ermeniler, Tehcir.

Giriş

A. Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Kültürü

Tarihte her dönem belli özellikleriyle tanınır ve tanımlanır. Bazı dönemler ise birçok özellikleri ile öne çıkar. Bu anlamda Osmanlı için de birçok özellik akla gelebilir. Fakat bunlar içinde ilk veya en çok aklana gelen barış içinde birlikte yaşamadır. Hatta birlikte barış içinde yaşama Osmanlı tecrübesinin diğer adı gibidir. Osmanlılar, şüphesiz ki seleflerinden zengin bir kültür devralmışlar ve bunu daha da geliştirmişlerdir. Hatta onlar bu alanda en iyi uygulayıcılar olmuşlardır. Denilebilir ki, Osmanlı tarihi, farklı

* Doç. Dr., Rize Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı [nebigumus@yahoo.com].

kültürlerin birlikte barış içinde yaşayabileceğini gösteren tarihin en büyük tecrübesidir.

1.Tarihî Derinlik: İslâm Medeniyetinin Birlikte Yaşama Birikimi

Osmanlılar, güçlü katkılar sağlayarak geliştirdikleri birlikte yaşama kültürünü önceki İslâm toplumlarından devraldılar. Bu kültürün temeli İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'e (s.a.v) kadar eskiye gitmektedir. Hiç şüphesiz onun Mekke gibi farklılıkların bulunduğu bir şehirde doğup büyümesi ve tebliğine ilk olarak orada başlaması önemli olmuştur. Fakat onun birlikte yaşama kültürüne hayat veren esas katkısı Medine'de gerçekleşmiştir. Medine, İslâm Medeniyeti'nin doğduğu yer ve onun Medeniyet üssüdür. Peygamberin Medine'de tesis ettiği ilk İslâm Devleti'nin temel yaklaşımı, her inancın özgürce ifade edilebilmesi ve herkesin inancını en özgür biçimde yaşaması şeklinde olmuştur. Medine Sözleşmesi, bunu temin eden ilk yazılı belge ve sonraki uygulamalar da bu yaklaşımın pratiğe yansımış şekli olarak varlık bulmuştur. Nitekim sonraki dönemlerde değişik coğrafyalarda ortaya çıkan İslâm devletleri farklı inançlara mensup insanların birlikte huzur içinde yaşaması için çaba gösterirken bu kültürü yaşatma çabası içinde olmuşlardır. Ve bu çaba sayesinde zaman içinde zengin bir birlikte yaşama kültürü oluşturulabilmiştir.

Tarihe bakıldığında hemen fark edilir ki, Müslümanlar farklılıkları yok etmek istememişlerdir. Aksine onların varlıklarını sürdürmeleri için çaba harcamışlardır. Bu durum, Müslümanların hem kendilerine hem inançlarına duydukları yüksek güvenle alakalı olmalıdır. Böyle olmasaydı Müslümanlar dünyanın en stratejik bölgelerine uzun dönemler nasıl hükmedebilirlerdi? Daha önemlisi, bu süreçte pek çok büyük tehlike ile karşı karşıya kalan İslâm Medeniyeti, çoğulcu toplum yapısını koruma refleksini nasıl sürdürebilirlerdi?

2. Osmanlı Millet Sistemi

Osmanlı'nın birlikte yaşama tecrübesi bir başarının adıdır. Bu başarı birçok unsurla birlikte değerlendirilebilir. Fakat bunlar arasında

en önemlisi Osmanlı millet sistemidir.

Osmanlı millet sistemi etnik değil dinî temellidir. Osmanlıda millet, dinî bir gurup veya cemaat anlamındadır ve bugünkü yeni anlamı ulustan çok farklıdır. Mesela Rum milleti içinde Yunanların yanı sıra bütün Ortodoks Hıristiyan unsurlar kastedilmektedir. Osmanlı, bununla tebaasından herkesin inancını yaşaması ve kültürünü yaşatmasını amaçlamış, bu sayede adaleti tesis ve toplum düzenini temini hedeflemiştir. Osmanlı millet sistemi, her farklı unsur gibi Ermenilerin de Osmanlı toplumunda varlığını güven içinde devam ettirebilmesini sağlamıştır.

Osmanlı hâkimiyetinin başında Anadolu coğrafyasında güçlü bir Ermeni toplumu vardı. Selçuklular döneminde de durum farklı değildi. Bunun iki sebebinden söz edilebilir. Birincisi, Ermeniler, belli zanaatlar ve ticaretle iştigal ettikleri için genellikle şehir merkezlerinde yaşamışlardır. Osmanlı coğrafyasının hiçbir yerinde çoğunluğu teşkil edememelerinin¹ bu sebeple olduğu söylenebilir. İkincisi, daha çok ticaretle meşgul oldukları için istikrarı tercih etmişler ve değişen durumlara kolay uyum sağlamışlardır. Muhtemelen aynı sebeplerle Türklerin Anadolu'yu fethi ve Osmanlıların bölgeye hâkim oluşu süreçlerinde ciddî bir mukavemet göstermemişlerdir. Yine bununla bağlantılı olarak Türklerle Ermeniler arasında büyük savaşlar olmamıştır. Önce Bursa ve ardından İstanbul olmak üzere Osmanlı başkentlerinde kendilerine geniş alan açılması da ticaret ve zanaat ile olan ilgileri ile izah edilebilir.

Osmanlı millet sistemi, kendisini farklı bir inanca mensup olarak tanımlayanları millet kabul esasına dayanmaktadır. 1461'de İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi'nin kuruluşu da, öncesinde Bursa'da Ermeni Cemaati'nin teşkili de aynı gerekçeyle hayat bulmuştu. Bu durum, Ermenilerin Roma döneminden beri Anadolu ve İstanbul'daki en güçlü konumuna işaret etmektedir. Bu dönemde Osmanlı toprakları dışında biri Kudüs diğeri Eçmiyadzin olmak üzere Ermenilere ait iki patrikhane daha vardı. Kudüs, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Osmanlı hâkimiyetine girdi.

¹ Mehmet Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, 2. bs., Ankara 2002, s. 130.

Padişah, şehri ziyareti sırasında verdiği bir fermanla Kudüs Ermeni Patrikliği'ne geniş ayrıcalıklar tanıdı. Sonraki dönemlerde 1830 yılında Ermeni Katoliklerin ayrı bir cemaat olarak kabul edilmesi de 1850'de Ermeni Protestan Milleti'nin tanınması da aynı yaklaşımın bir yansıması olarak gerçekleşmiştir.

Osmanlı millet sisteminin diğer milletlerden daha çok ve özellikle iki milletin lehine sonuçlar doğurduğu ifade edilebilir: Rumlar ve Ermeniler. Bütün Ortodoksların Rum Patrikhanesi'ne bağlanması ve Kilise sayesinde Rumca'nın daha geniş kitleler tarafından kullanılması, Rumların lehine olmuştur. Osmanlı döneminde Ermenilerin Anadolu'da bağımsız bir örgüte kavuşmaları, onlara güçlü bir millet olma yolunu açmıştır. Bu durum, Ermeni Kilisesi'nin Roma döneminde gördüğü baskılardan sonra daha anlamlı olmuştur. Ermenilerin Osmanlıya bağlılıkları buna bir şükran ifadesi olarak anlaşılabilir. Nitekim denilebilir ki, "millet-i sâdika" bu sürecin sonunda ortaya çıkmıştır. Bu sürecin Osmanlı lehine sonuçları da olmuştur. Çünkü Osmanlı'da millet sisteminin temelleri, "devlet-i ebed müddet" anlayışı ile ilgilidir ve devletin uzun ömürlü olması ancak adaletle mümkündür. *Îlâ-yı kelimetullah* veya Allah'ın kelamını dünya ile buluşturma da fethedilen topraklara adalet götürmeyi gerektirmektedir.

Osmanlı millet sisteminin başarısında, her milletin dinî ve kültürel yaşamındaki özgürlüğü kadar güçlü bir merkezi idarenin varlığının da önemli rolü olmuştur. Nitekim merkezi otorite gücünü bütün unsurlar üzerinde hissettiremeseydi bir iç çatışma kaçınılmaz olurdu. Bu yüzden Osmanlı için çözüm, tebaa için daha fazla özgürlük ve merkezi otoriteyi güçlendirme çabalarını paralel yürütme şeklinde olmuştur. Osmanlı şehirlerinde farklı unsurların Avrupa'daki gibi gettolarda yaşamak zorunda kalmayışının da bu sürece olumlu katkı yaptığı söylenebilir. Bu durumun farklı toplumların iletişimini daha sağlıklı bir noktaya taşıdığı kabul edilelidir. Nitekim bazı mahalleler sadece Müslümanlara veya gayrimüslimlere ait olsa da bu mahallelerde başkalarının yaşamasına bir mani de yoktu. Millet sisteminin başarısı, dinî özgürlüğü

önemsediği kadar idari özerkliğe de değer vermesi sayesinde. Bu aynı zamanda, Osmanlı zihniyetinin asimilasyona yabancı oluşu ile de ilişkilidir. Nitekim Osmanlı'nın hedefi asimilasyon değil iç barıştır.

Ermenilere sadık tebaa dendiği ve aslî unsur olarak sayıldıkları herkesçe malumdur. Bunun sosyo-politik temelleri tarih içinde oluşmuştur ve bu yüzden çok güçlüdür. Anadolu'da Türkler ve Ermenilerin birlikte yaşamaları bin yıllık bir tecrübedir. Uzun zamandır bölgede yaşayan Ermeniler, Türk devletlerinin idaresinde, bilhassa Osmanlı döneminde tarihlerinin hiçbir döneminde sahip olmadıkları hak ve imkânlara sahip olmuşlardır. Bu sayede ticaret ve zanaat işlerinde önemli roller üstlenmişler, yine bu sayede daha çok şehir merkezlerinde yaşamışlar ve güçlü biçimde varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Yanı sıra denilebilir ki, Ermenilerde millet bilinci oluşmasına en önemli katkı sağlayan millet Türkler olmuştur. Bu süreç, Türklerin Anadolu'ya gelişi öncesinde İslâm fetihlerine kadar uzanmaktadır. Nitekim Suriye, Irak ve İran fetihleriyle birlikte İslâm'la tanışan Anadolu'nun doğu ve güney bölgelerinde yaşayan Ermeniler mezhep farklılığı sebebiyle Bizans'tan gördükleri baskıyı Müslümanlardan aldıkları destekle dengeleme yoluna gitmişlerdir. Hatta bu işbirliği Ermenilere bazı bölgeleri Müslümanlar adına yönetme fırsatı da vermiştir. Tarihte Ermenilerin millet olarak var olmalarına sağlanan bu katkı olumlu ve işbirliği temelli olmakla birlikte bugün bazı Ermenilerin elde ettikleri kazanımları çatışma üzerinden okumak istedikleri görülmektedir. Nitekim bugün Ermeni kimliğinin en önemli kaynağı Türkiye karşıtlığı olarak kendini göstermektedir. Osmanlıların son döneminde Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin 1863'te ilanı ve 140 üyeli Ermeni Millet Meclisi kurma imkânı tanınması, Ermenilerin millet olma bilincine katkının son örneği sayılabilir. Ne var ki, bu durum Türk düşmanlığı içinde adeta bir başlangıç olmuştur. Osmanlı, son dönemlerine kadar Ermenilere güvenmeye devam ettiğini buna mukabil Ermenilerin Nizamname ile uluslaşma ve bağımsız devlet olma yolunda

toprak dışında bir eksiklerinin kalmadığını da göstermiştir. Bu durum onları dış etkilere daha açık hale getirmiş, geleceklere için iç dinamikler yerine dış mihraklara yaslanmayı tercih etmelerine de yol açmıştır.

Dış etkiler bağlamında Ermenilerin millet bilincinin oluşmasına Rusların katkısını da unutmamak gerekir. 1828 ve sonrasında İran ve Anadolu'dan göç ettirilen Ermenilerin o günkü Revan Hanlığı bugünkü Ermenistan topraklarına yerleştirilmeleri, bu anlamda atılmış en önemli adım olarak dikkat çekmektedir. Fakat burada bir tarihî tespitin altını çizmek gerekir: Osmanlı katkısı ne kadar birleştirici ve birlikte yaşama kültürünü güçlendirici ise Rus etkisi o derece çatışmacı, ayrılıkçı ve dışlayıcı olmuştur.

B. Osmanlı Toplumunda Ermenilerle Birlikte Yaşama Tecrübesi

1. Osmanlı Toplumunda Ermeniler

Osmanlı toplumunun önemli unsurlarından olan ve kuruluştan itibaren Osmanlı idaresine girerek Konya, Eskişehir ve Kütahya çevresine yerleştirilen Ermeniler, Rumların baskısından kurtarılmaları maksadıyla merkezleri Kütahya olmak üzere ayrı bir cemaat olarak organize edilmişlerdir². Roma ve Bizans dönemlerinde mezhep farklılığı sebebiyle gördükleri baskılardan sonra bu şekilde teşkilatlanmaları Ermeniler için son derece yararlı olmuştur.

İstanbul'un fethinden sonra ise çeşitli yerlerden getirilerek yeni başkente yerleştirilmeleri³, Ermenilerin daha güçlü bir konuma yükselmelerini sağlamıştır. Zira yeni dönemde Hıristiyan milletler içinde farklı bir mezhebe sahip olmaları sebebiyle müstakil patriklik olarak teşkilatlandırılmışlardır. Bunun Ermeniler için olumlu etkileri kısa sürede ortaya çıkmıştır. Nitekim Ermeni nüfusun çok fazla arttığı ve kısa sürede İstanbul'un dünyada en kalabalık Ermeni nüfusa sahip şehri haline geldiği belirtilmektedir⁴. Patrikhanenin yanı sıra Ermenilerin mahkemeleri ve hapishaneleri

² Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara 2006, s. 30.

³ Kılıç, 38 vd.

⁴ Şeker, 130.

vardır⁵. Osmanlı Devleti'nin Ermenilere patrik seçme ve kilise açma hakkını verirken İslâm hukukunu çiğnediği⁶ tartışmaya çok açıktır. Uygulamanın İslâm hukukuna aykırılığı bir yana beklide Hz. Peygamberin Necran Hıristiyanlarına tanıdığı haklara tarihte en çok yaklaşan bir uygulama olarak değerlendirilmesi daha doğru olabilir.

Ermeniler, Osmanlı Devleti içinde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yaşamışlardır. İstanbul ve Bursa dışında yoğun olarak yaşadıkları şehirler ise vilayet-i sitte (altı il) olarak bilinen Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Sivas illeridir. Diğer illerde de yaşamaktadırlar. Bazı yerlerde kendi mahalleleri veya köylerinde yaşıyorlardı. Birkaç örnek bunu göstermek için yeterli olabilir. Mesela 16. yüzyılda Besni'nin altı mahallesinden birisi *Ermeniyan Mahallesi*'dir. Yine aynı şekilde Niksar, Divriği ve Darende'nin⁷ yanı sıra Kayseri⁸, İzmir⁹ ve Samsun¹⁰ gibi pek çok şehirde Ermeni mahallesi bulunduğu görülmektedir İzmir Bahçecik'in tamamen 18. Yüzyıl başında buraya gelen Ermeniler tarafından kurulup geliştirildiği belirtilmektedir¹¹. 1880'li yıllarda Trabzon'da çoğunluğu Türkler oluşturmak üzere Rum ve Ermeniler de yaşamakta, ayrıca Rusların Kafkasya'yı işgalinden sonra bölgeyi terk etmek zorunda kalan Dağıstan, Çerkezistan ve Batum'dan gelen muhacirler de oturmaktadırlar¹².

⁵ Abdullah Poş, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Tarsus'ta Türk-Ermeni İlişkileri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler (HTE)*, Kayseri 2007, I, 108.

⁶ M. Hidayet Vahapoğlu, "Yönetim ve Azınlıklara Bakış Açısından Osmanlı Devleti", *Erdem*, c. VIII, sy. 22 (Ocak 1996), s. 49

⁷ Alparslan Demir, *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme Nüfus ve Ekonomik Yapı*, doktora tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2007, s. 78, 84, 87-88, 178-179.

⁸ Şeker, 113.

⁹ Marie-Carmen Smyrnelis, "İzmir'de Avrupa'lı Koloniler ve Etnik-Dinî Cemaatler, Birlikte Var Olma ve Toplumsallık Ağları (XVIII. Yüzyıl Sonu-XIX. Yüzyıl Ortası)", *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak*, s. 215.

¹⁰ Hakan Akdemir, *2032 Nolu Trabzon Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Tahlili*, yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniv. SBE, Samsun 2008, s. 166, 238

¹¹ Bekir Günay, *Ermeni Meselesi ve Tehcir (İzmit Ermenileri ve Tehcir)*, İzmit 2006, s. 54.

¹² Akdemir, 372.

Dünyanın önemli dinî merkezlerinden Kudüs şehrinde Arap, Türk ve Yahudiler gibi Frank, Rum, Maruni, Gürcü, Kıptî, Habeş, Keldanî Hıristiyanlar gibi Ermeniler de yaşamaktadırlar¹³. Başka yerlerde mesela Rize¹⁴, Geyve¹⁵ ve başka pek çok yerde Müslümanlarla iç içedirler. Hatay, tarih boyunca birlikte yaşama konusunda en dikkat çekici şehirlerden biri olmuştur. Nitekim Osmanlının son dönemlerinde şehirde Ermenilerin Müslüman Türkler, Yahudiler, Hıristiyan Arap ve Rumlarla birlikte yaşadıkları görülmektedir¹⁶.

Bir tahminde bulunmak gerekirse Anadolu'da Ermeni nüfusunun % 10 civarında olduğu söylenebilir. Nitekim böyle bir tahmine imkân veren bazı veriler de bulunmaktadır. Osmanlı toplumunda gayrimüslim nüfusun oranları tarih içinde değişmekle birlikte Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu Besni'de Ermeni nüfusunun % 10 civarında olduğu¹⁷ görülmektedir. Benzer bir durumun ilk dönemlerden beri Ermeniler için önemli bir merkez olarak görülen Bursa'da da görülmektedir. 1892'de 76 bin civarında olan nüfusun 7541'inin Ermeni olduğu¹⁸ kaydedilmektedir. Sayıları hakkında bir tahminde bulunmak, konu ile ilgili istatistiklerin çokluğuna rağmen rakamların birbirlerinden çok farklı oluşu sebebiyle zordur¹⁹. Fakat toplumun önemli bir kesimini oluşturdukları kesindir.

Ermeniler genellikle ticaret ve zanaat ile meşgul olmuşlardır. Bursa'daki Ermenilerin özellikle bezzazlık, iplikçilik, kürkçülük, terzilik ve kuyumculuk mesleklerinde etkin oldukları, yanı sıra

¹³ Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi: 1608-16019*, İstanbul 1964, s. 89.

¹⁴ *1495 Nolu Rize Şerhiye Sicili*, 29b, 75a-76a.

¹⁵ Günay, 55

¹⁶ Adem Kara, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya (1800-1850)*, doktora tezi, Ankara Üniv. SBE, Ankara 2004, s. 40.

¹⁷ Selahattin Kenger, *190 Numaralı Besni (Behisni) Kazası Osmanlı Şer'iyeye Mahkemesi Kayıtlarının 118-236 Sahifelerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, 1. tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv. SBE, Kahramanmaraş 2006, s. 206.

¹⁸ Osman Çetin, "Bursa (Fethi Etnik Yapısı Müslim-Güymüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, İstanbul 1999, IV, 273.

¹⁹ Osmanlı coğrafyasında yaşayan Ermeni nüfus hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, trc. Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 45-89.

içki üretimi gibi farklı mesleklerle de iştigal ettikleri²⁰ anlaşılmalıdır. Ermenilerin, Müslümanlar ve Rumlarla birlikte barış içinde yaşadıkları Tokat'ın²¹ en büyük caddesi Behzat'ta bulunan 12 kuyumcu dükkânından sadece birinin Türklere diğerlerinin ise Ermenilere ait olduğu²² bir örnek olarak bile önemli bir gösterge olabilir. İzmir'de Ermenilerin İran mallarında (özellikle ipek) kentin ikmal tekeli elinde tuttukları, ayrıca Erzurum, Tokat, Sivas, Ankara gibi illerle ticaretle önemli rol oynadıkları belirtilmektedir²³. Şer'iyye Sicilleri'ndeki kayıtlara bakıldığında Ermenilerin mahkemelerde dava vekilliği yaptıkları da söylenebilir. Osmanlı entelektüel dünyası içinde de önemli bir yere sahip olduklarını belirtmek gerekir. Nitekim Osmanlı aydınlarının Batı bilim ve kültürünü yaymak için kurdukları ilk cemiyet olan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kurucular listesindeki 33 daimi üyeden dokuzunun Ermeni olması²⁴, bir fikir verir niteliktedir. Rize'de boyacı Ermeni Naşita²⁵ gibi kayıtlar çok farklı meslekler icra ettiklerini ortaya koymaktadır.

Ermeniler, Osmanlı coğrafyasının her yerinde yaşadıkları gibi Osmanlı toplumunun her katmanında yer almışlardır. Ticaret ve zanaatla uğraşmaları ile tanınan Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin bürokrasisi içinde de yer aldıkları ve önemli görevler üstlendikleri görülmektedir. En önemlileri olmak üzere Sadrazam ve Kaptanıderya Halil Paşa ile Vezir Mehmed Paşa Ermeni asıllı yöneticiler²⁶ olarak zikredilebilir. Bunlara Maliye ve Hazine-ir Hassa Nazırı Agop Paşa Kazazyan, Saray tercümanı Nişan Efendi, PTT ve Bayındırlık Bakanı Krikor Ağartan Efendi ve Bedros Efendi

²⁰ Ali İhsan Karataş, "Şer'iyye sicillerine Göre Tanzimat'a Kadar Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Hayatında Ermeniler", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, I, 377 vd.

²¹ Harun Asıl, *18 Numaralı (H.1229/M.1813-1814) Tokat Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Erciyes üniv., SBE, Kayseri 2006, s. II.

²² Ahmet Kankal, "Ermeni Edebiyatında Türk ve Ermeni Toplumları Arasındaki Komşuluk İlişkilerine Bakış", *HTE*, I, 225.

²³ Smyrnelis, 228.

²⁴ Ali Budak, "Ermenilerin XIX. Yüzyılda Yeni Bir Sosyal Hayat ve Edebiyatın Oluşum Sürecine Katkıları", *HTE*, I, 343-344.

²⁵ Arzu Pehlevan, *1495 Numaralı Şer'iyye Sicili Defterine Göre Rize'nin Ekonomik ve Sosyal Hayatı*, yl tezi, Marmara Üniv. SBE, İstanbul 2008, s. 440, 442.

²⁶ Poş, 103.

Keresteciyan²⁷ gibi birçok isim daha eklenerek liste uzatılabilir. Listenin uzunluğundan daha önemli olan husus, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde önemli miktarda Ermeni mebusun görev yapmış olmasıdır. Meclis'in 120 üyeli birinci döneminde 71'i Müslüman üyeye karşılık 49 gayrimüslim üye vardır ve bunların 12'si Ermeni'dir. İkinci dönemde 118 üyeli mecliste bulunan 48 gayrimüslim üyenin 16'sı Ermeni'dir. Burada dikkat çeken hususlardan birisi, Ermenilerin nüfuslarına göre yüksek sayı ile temsilidir. Daha da önemlisi Müslüman oylarıyla Meclise gönderilen Ermeni mebusların bulunmasıdır²⁸. Ermeniler, Osmanlı memur sınıfı içinde de yer almışlardır. 1856 Islahat Fermanı'nın bir gereği olarak Osmanlıda gayrimüslimler memur olarak çalışmaya başlayınca Ermeniler de memur olmuşlar, fakat bir yandan çalıştıkları yerlerde kuşku ile karşılanmışlar, diğer yandan Ermeni komitacıların saldırılarının hedefi olmuşlardır²⁹

2. Sosyal Hayatın Paylaşılması

a. Hukuki Meseleler: Müslüman ve Ermenilerin Birbirlerini Vekil Tayin Etmesi

Hukuki meseleler münasebetiyle birbirlerini vekil tayin ettiklerine dair dikkat çeken bazı kayıtlar Ermenilerle Müslümanlar arasında yaşananlar hakkında bir fikir verebilecek durumdadır. Besni'nin Meydan Mahallesi'nden bazı Müslümanların 1896 yılında miras davasında Ermeni Bardakçıyan Habib Efendi'yi vekil tayin ettikleri, yine aynı mahalleden Hacı Kerimzâde Muhammed oğlu Hüseyin'in miras ve veraset davasında Ermeni Arakil Ağa'yı vekil tayin ettiği³⁰ tespit edilmektedir. Yine Tarsus'ta Ermenilerin kendi aralarındaki sorunların çözümü için Şer'iyeye Mahkemeleri'ne başvurdukları³¹, Maraş'ta Türk ve Ermenilerin birbirlerini vekil tayin

²⁷ Levon Panos Dabağyan, *II. Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 2001, s. 236, 240-41, 245.

²⁸ Ahmet Oğuz, "Osmanlı İmparatorluğunda İlk Demokrasi Denemesi ve Ermeni Mebuslar", *HTE*, I, 248-255.

²⁹ Ayrıntı için bk. Abdülhamit Kırmızı, "Osmanlıcılık İle Milliyetçilik Arasında Hamidiye Bürokrasisinin Ermeni Memurları", *HTE*, I, 69-79.

³⁰ Kenger, 187 vd.

³¹ Poş, 108.

ettikleri³², aynı şekilde Tokat'ta Ermenilerin aile, miras, ceza ve vergi hukuku ile ilgili davaları Şer'iyye Mahkemeleri'ne taşıdıkları, davalarını desteklemek için Müslümanları şahit gösterdikleri³³ görülmektedir. Bunun gibi Bursa'da aile hukuku başta olmak üzere kendi kurumları aracılığıyla çözebilecekleri pek çok konuda bu mahkemelere başvurduklarına³⁴ şahit olunmaktadır.

Tokat'ta Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan on iki kişilik bir gurup tarafından Ermeni Çavuşyan Ohannes Efendi veledi Mıgır vekil tayin edilmiştir³⁵. Yine Ermeni Bulgunk kızı Perape bint Kigork dava vekillerinden Hacı Kerimzâde Mehmed Efendi ibn Abdülkerim'i vekil tayin etmiştir³⁶. Trabzon'da 1880'li yıllarda Müslümanlarla gayrimüslimlerin karşı taraftan bir dava vekiline vekâlet verdiği, kayıtların sonunda Müslüman ve gayrimüslim isimlerin birlikte yer aldığı görülmektedir³⁷. Bu durum tarafların birbirine duydukları güveni gösteren en güzel örneklerdendir.

1897 yılına ait bir kayıтта Besni'ye bağlı Kahta'dan Ayşe ve Emine'nin Ermeni Akçıyan Efendi'yi vekil tayin ettikleri görülmektedir³⁸. Benzer şekilde Tarsus'ta Müslümanlarla Ermenilerin birbirlerini vekil tayin etmeleri³⁹, bu konudaki örneklerden sadece birkaçıdır.

b. Ticarî Ortaklıklar

Osmanlı toplumunda Müslümanlarla Ermenilerin huzur içinde yaşadıklarını gösteren önemli hususlardan birisi taraflar arasında kurulan ticarî ortaklıklardır. Nisan 1646 tarihli bir belgede Larende'den Miravez adlı bir Ermeni ile iki İranlı tacirin ortak

³² Ahmet Eyicil, "Maraş'ta Türk-Ermeni İlişkileri", *HTE*, I, 198

³³ Açıkel, 299, 302-303, 313, 315.

³⁴ Karataş, 371.

³⁵ Tahir Bilirli, *111 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*, Gaziosmanpaşa Üniv., SBE, Tokat 2006, s. 15.

³⁶ Bilirli, 111.

³⁷ Akdemir, 390.

³⁸ Kenger, 201.

³⁹ Poş, 110.

ticaret yaptıkları görülmektedir⁴⁰. Tarsus'ta Müslümanlarla Ermenilerin ticarî ortaklıklar kurdukları ve birbirlerine borç verdikleri⁴¹, Ereğli kömür madeni havzasında işletilen 385 ocağın 41'inin Ermeni madencilerin de içinde yer aldığı madenciler tarafından açılmış olduğu⁴² zikredilebilecek örneklerden bazılarıdır.

Tokat'ta Ermeni esnafın kendi esnaf kollarına sahip oldukları ve bazı işkollarında ise Türklerle aynı esnaf loncasında birlikte faaliyet gösterdikleri⁴³, benzer şekilde Zonguldak Ticaret Odası'nın birinci (1919) ve ikinci (1922) seçimlerinde oluşan yönetimde Müslüman Türklerle aralarında Ermenilerin de bulunduğu gayrimüslim unsurların birlikte yer aldıkları görülmektedir⁴⁴.

c. Ermeniler Arasında İhtida ve Mezhep Değişirme Olayları

i. Katolik ve Protestanlığa Geçişler

Osmanlı coğrafyasında faaliyet gösteren misyoner örgütleri Müslümanları Hıristiyanlaştırmak için yaptıkları çalışmalarda başarısız olunca bu kez Ermeniler üzerinde çalışmaya başladılar. Bu hususta daha başarılı olduklarını görünce de faaliyetlerini onlar üzerinde yoğunlaştırdılar.

Ermenilerin ihtidası kadar ve belki de ondan daha çok Ermeni Cemaatini rahatsız eden husus, Ermeniler arasında Protestan veya Katolik mezhebine geçişler olmuştur. Kapitülasyonlarla birlikte çeşitli imtiyazlar elde eden Batılı devletler içinde bunu gayrimüslim tebaa üzerinde himaye hakkı olarak kullanma yolunda ilk önemli adımı atan Fransa olmuştur. Fransa, Cizvit papazlarından oluşturduğu misyoner teşkilatı ile Katolik propagandası başlatmış, dinî olduğu kadar siyasî ve ticarî amaçlar taşıyan bu çalışmalar ile özellikle 1673 kapitülasyonlarından sonra Osmanlı gayrimüslim

⁴⁰ Ahmet Gökhan Kaynakçı, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Larende*, yl tezi, Ankara Üniv. SBE, Ankara 2007, s. 31.

⁴¹ Poş, 108 vd.

⁴² Ahmet Öğreten, "Osmanlı Topumunda Birlikte Yaşama Sanatına Bir Örnek: Ereğli Kömür Havzası", *HTE*, 275.

⁴³ Ali Açıkel, "Tokat'ta Hukuk Alanında Türk-Ermeni İlişkileri 1770-1810", *HTE*, I, 310.

⁴⁴ Öğreten, 274 vd.

tebaası arasında Katolik mezhebine geçmeler artmıştır. Fransa'ya verilen imtiyazlardan Katolik Osmanlı tebaasının da yararlanabilmesi hususu, Osmanlı gayrimüslimlerine cazip gelmiştir. Fransa'nın desteği ile açılan misyoner okulları ve matbaalarla yürütülen faaliyetlerin engellenmesi yolunda Rum ve Ermeni cemaatlerinden gelen talepler üzerine Osmanlı Devleti 1701 yılında misyonerleri sıkı takibe başlamış, matbaalarını kapatmış ve Osmanlı gayrimüslimlerinin mezhep değiştirmelerini yasaklamıştır⁴⁵. Ermeniler arasında mezhep değiştirmelerin sayısının İslâm'a ihtida edenlerden daha çok olduğu belirtilmektedir⁴⁶. Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerler dışında da Ermeni Gregoryen mezhebinden Katolik veya Protestan mezhebine geçişler olduğu görülmektedir. Trabzon ve Samsun gibi vilayet-i sitte dışındaki bölgelerle ilgili kayıtlar bunu göstermektedir. Nitekim Trabzon'un Muhyiddin Mahallesin'de Protestan Ermenilerin ve Canık sancağının Samsun kasabasının Ermeni Mahallesinde Katolik Ermenilerin⁴⁷ yaşıyor olmaları geçişler hakkında bir fikir verebilir. Nitekim Trabzon'da mezhep değiştirme olaylarına rastlanmaktadır⁴⁸.

Avrupa devletlerinin Ermenilere ilgisi ve Osmanlı tebaası üzerinde nüfuz çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan bu durum sorunları daha karmaşık hale getirmiştir. Bir yandan Ermeni Cemaati kendi arasında parçalanırken diğer yandan Osmanlı Devleti'nin tebaa üzerindeki otoritesi zaafa uğramıştır. Buna mukabil Avrupa devletlerinin nüfuz alanı giderek genişlemiştir. Vartan Paşa'nın *Akabi Hikâyesi*'nde ele aldığı iki Ermeni genci Akabi ile Hagop'un aşklarının önündeki en büyük engelin farklı mezheplerden oluşları Ermenilerin karşılaştıkları sorunlar açısından dikkat çekici bulunabilir⁴⁹.

⁴⁵ Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", Osmanlı, IV, 211.

⁴⁶ Ayşe Terzioğlu, *Vilayeti Sittede Ermeniler*, s. 74

⁴⁷ Akdemir, 166, 238.

⁴⁸ 1958 Nolu Trabzon Şerhiye Sicili, 39b-40a; 1960 Nolu Trabzon Şerhiye Sicili, 28a.

⁴⁹ Bk. Vartan Paşa, *Akabi Hikâyesi İlk Türkçe Roman (1851)*, haz. Andreas Tietze, İstanbul 1991.

ii. İhtida Olayları: İslâmlaşma

Osmanlı toplumundaki bazı Ermenilerin zaman içinde ihtida ederek Müslüman oldukları görülmektedir. İhtidalar tehcir dönemiyle sınırlı değildir. Fetihden itibaren Ermenilerin yerleştikleri önemli merkezlerden birisi olan Bursa'ya gelişlerinin 19. Yüzyıl başlarına kadar devam ettiği ve bunlar arasından Müslüman olan bazı grupların Bursa ile Kütahya çevresine yerleştikleri belirtilmektedir⁵⁰. Ermenilerden toplu olarak ihtida etmek istediklerine dair taleplerin⁵¹ bulunması, konunun toplumsal bir boyutta ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Trabzon'da 1794-1850 döneminde İslâm'ı kabul etmek için müracaat eden 53 kişiden yedisinin Ermeni olduğu, isimlerinden Ermeni oldukları anlaşılanlar da eklenirse sayının on üçe çıktığı⁵² şeklindeki kayıtlar da aynı şeyi gösterdiği gibi ihtida olaylarının tahminlerin ötesinde yaygınlık arzettiğini de söylemeye imkân verebilir. Ayrıca 18. Yüzyılda Kıbrıs'ta Müslüman olan Ermeniler⁵³, ihtidaların başka şartlar altında, başka dönemlerde ve başka yerlerde de gerçekleştiğini göstermektedir. Tehcir sırasında ve sonrasında Ermeniler arasında görülen ihtida olaylarının amacının tehirden kurtulmak ve eski yerlerine dönmek olduğu belirtilmektedir⁵⁴.

Osmanlı Devleti, tebaası üzerinde bir İslâmlaştırma siyaseti izlememiştir. Fakat ihtidaların da sempati ile karşılandığı söylenmelidir. Ayrıca bir yandan İslâm'ı din olarak seçenlere yapılacak baskıları önlemeye çalıştığı gibi İslâm'ı benimsememiş olanlar üzerinde bir baskı kurulmasına ve bu şekilde ihtidaların artmasına da müsaade etmemiştir⁵⁵.

⁵⁰ Çetin, 272.

⁵¹ Terzioğlu, 74.

⁵² Abdullah Saydam, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Ermeni Nüfus ve Cemaatlerarası İlişkiler", *HTE*, I, 139.

⁵³ Ali Efdal Özkul, "XVIII. Yüzyıl Kıbrıs Ermenilerinin Sosyo-Ekonomik Durumları", *HTE*, 361-362.

⁵⁴ Günay, 53.

⁵⁵ Kara, 280.

İhtidalarda bazı şartların arandığı dikkat çekmektedir. Mesela ihtida için 15 yaş sınırı uygulanmıştır. Bu durumun Ermenilerle ilgili olarak da geçerli olduğu söylenmelidir. Nitekim Sivas'ın Kangal kazasının Akpınar köyünden Nuriye adını alan İranohi adlı Ermeni kızının ihtida talebi, oniki yaşında olduğunun anlaşılması üzerine işleme konmamıştır⁵⁶. Hatta tehcir döneminde şartların zorlaştırıldığı da söylenebilir. Mesela kanunî olarak 15 olan ihtida yaşı daha sonra yirmiyeye çıkarılmış⁵⁷ ve yirmi yaşını tamamlamamış olanların ihtidaları kabul edilmemiştir. Buna gerekçe olarak bu dönemde ihtidanın fazlasıyla istismar edilmesi gösterilmiştir⁵⁸. Bunun dışında eşi askerde ve sağ olan Ermeni kadınlarının ihtidaları da kabul edilmemiştir⁵⁹.

Tehcir sırasında Müslüman halkın Ermenilere yardım ettiği ve onları tehirden kurtarmak istedikleri anlaşılmaktadır. Bu çerçevede bazılarının muhaceretini engellemek isterken onların ihtida etmiş olduklarını gerekçe olarak ileri sürdükleri⁶⁰ görülmektedir.

iii. Mezhep Değişirme ve İhtidalar Karşısında Osmanlı Devleti'nin Tavrı

Osmanlı Devleti, savaşın sona ermesinden sonra tehcir şartlarının ortadan kalktığını görerek Ermenilerden geri dönmelerini istediğine yukarıda değinilmişti. Konuyla ilgili olarak yayınlanan 31 Aralık 1918 tarihli yazıda çeşitli hükümler yer almakta ve din değiştirmiş olanların istediklerini yapmakta serbest oldukları, din değiştirmiş ve Müslümanlara evlenmiş olanların eski dinlerine dönebilecekleri ve bu durumda nikâhın düşeceği⁶¹ hükmü dikkat çekmektedir.

Yirmi yaşını tamamlamayanların ihtidasını dikkate almadığına yukarıda değinilmişti. Osmanlı Devleti, tehcire tabi tutulanların

⁵⁶ Terzioğlu, 74 vd.

⁵⁷ Cengiz Kartın, "Türk-Ermeni İlişkilerindeki Hoşgörü İklimi Çerçevesinde İhtida Hareketleri", *HTE*, I, 526; Terzioğlu, 76; Günay, 53.

⁵⁸ Günay, 53.

⁵⁹ Kartın, 526

⁶⁰ Kankal, 227.

⁶¹ Uslu, 90.

geri dönüşlerine izin verildiği yeni dönemde ihtida edenlerin eski dinlerine dönmelerini de serbest bırakmıştır⁶². Ayrıca yirmi yaşını tamamlamamış Ermenilerin ihtidalarını kabul etmemiş ve bu kimselerin nüfus kayıtlarının Ermeni olarak tashihine önem vermiştir⁶³. 1834 yılında mezhep değiştirme yasaklanmış, fakat Katolik ve Latin mezheplerine geçişler engellenememiştir⁶⁴.

İhtida eden Ermenilerden eski dinlerine dönenlerin olması⁶⁵, ihtidalar konusunda Osmanlı Devleti'nin bir baskısının söz konusu olmadığını göstermektedir. Haddizatında Ermeniler arasında ihtida hadiselerinin tehcir ile birlikte ortaya çıkmadığına da yukarıda değinilmişti. Nitekim önceki dönemlere ait pek çok ihtida hadisesi bunu göstermektedir.

iv. Mezhep Değiştirme ve İhtidalar Karşısında Ermeni Cemaatinin Tavrı

Bir yandan Protestan ve Katolik mezhebine geçişler diğer yandan bazı kimselerin Müslüman olduklarını açıklamaları, Ermeni Cemaati'ni tedirgin etmiştir. Ermeni Cemaatinin, en başından beri ihtidalarından rahatsızlık duyması anlaşılır bir durumdur. Fakat son dönemlerdeki gelişmeler Ermeni Cemaati için çok daha ciddi görünmektedir. Zira kısmen alışıktı oldukları ihtidalara son zamanlarda Protestan ve Katolik mezheplerine geçişler eklenmiştir. İkinci hususla ilgili olarak Ermeni Cemaati için bir ikilem de söz konusudur. Zira Osmanlı Devleti'ne karşı yeni tavizler için destek bekledikleri Avrupa devletlerinin yol açtığı bu durum Ermeni Cemaati'nin bölünmesi anlamına gelmekte idi.

Ermeni din adamları ve Kilise, ihtidalara karşı çıkarak engellemeye çalışmışlardır. Mesela bir Ermeninin Müslüman olduğunu haber alır almaz Osmanlı idaresine başvurarak ihtidanın kabulünü önlemek için çaba harcamışlardır⁶⁶. Ermenilerin ruhani liderlerinin

⁶² Günay,54.

⁶³ Kartın, 526.

⁶⁴ Kara, 49.

⁶⁵ Kartın, 531.

⁶⁶ Terzioğlu, 74

cezalandırmalarından kurtulmak için Katolik mezhebine geçtikleri belirtilmektedir⁶⁷.

d. Ermenilerde Türk Tesiri

Uzun süre birlikte yaşamının bir sonucu olarak Türkler ve Ermeniler birçok yönden birbirlerinden etkilenmişlerdir. Tabiatıyla her alanda Ermenilerin daha çok etkilendikleri düşünülmelidir. En çok etkilenilen alanın dil olduğu söylenebilir. Nitekim Türkçe bilmeyen, evinde Türkçe konuşmayan, Türk adet ve anelerini benimsemeyen Ermeni ailesinin bulunmadığı veya zikredilmeyecek kadar az olduğu belirtilmektedir⁶⁸. Yine Müslümanlardan etkilenen Ermenilerin, Türkler arasında yaygın isimleri kullandıkları⁶⁹ da kaydedilmektedir. Bu açıdan azınlıklar içinde Türk yaşayışına en çok uyum sağlayanların Ermeniler olması, bu yüzden onlar için "Hıristiyan Türkler" denmesi⁷⁰, anlaşılır bir durumdur. Zira isim, kimlik demektir.

Ermeniler, Türkçeyi sadece günlük hayatta kullanmış değildirler. Türkçeyi aynı zamanda edebiyat dili olarak kullanmışlardır. Toplumumuzda her dönemde Türkçe yazan Ermeni yazarlar bulunmuştur⁷¹. Ermeni harfleriyle Türkçe yazılmış bir roman olup Kerem ile Aslı hikâyesi ile pek çok benzerliği bulunan *Akabi Hikâyesi*, üzerinde düşünülmesi gereken bir örnek olarak zikredilebilir. 1850-1890 yılları arasında İstanbul'da çıkarılan 100 kadar süreli yayından 54'ünün kısmen veya tamamen Ermeni harfleriyle Türkçe basıldığı ve 1899'da İstanbul'daki 90 matbaanın 32'sinin Ermeniler tarafından yönetildiği⁷² de dikkate alınırsa Ermenilerin Türk tefekkür ve matbuat hayatındaki yeri çok daha iyi anlaşılabilir.

⁶⁷ Kara, 49.

⁶⁸ Cafer Ulu, "Türk-Ermeni Sosyo-Kültürel Etkileşimi: Dil ve Edebiyat Örneği", *HTE*, I, 508.

⁶⁹ Karataş 371.

⁷⁰ Budak, 326, 336.

⁷¹ Son dönemin popüler ismi Hrant Dink gibi Türkçe yazarlar hakkında bir yazı için bk. Ömer Lekeşiz, "Türkçe Edebiyatın Ermeni Yazarları", *Yeni Şafak Kitap eki*, sy. 14 (7 Şubat 2007), s. 18.

⁷² Budak, 337, 339.

Ermenilerin Türk kültürü ile olan güçlü bağlarının ve Ermeniler üzerindeki Türkçe tesirinin en önemli göstergelerinden birisi de Türkçe söyleyen Ermeni âşıklardır. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Ermeni asıllı Türk âşıkların sayısının 400'den fazla olduğu belirtilmektedir⁷³. Yine Türk halk edebiyatının Köroğlu, Âşık Garib ve Kerem ile Aslı gibi hikâyelerin Ermeniler arasında da nesilden nesile aktarılması⁷⁴, ortak değerler hakkında bir fikir verebilir. Üç Ermeni âşık mektebinden birisinin, Türk/Osmanlı Ermeni Âşık Mektebi olması ve Kafkasya, İran ve Osmanlı coğrafyasındaki Ermeni âşıkların ağırlıklı olarak Türkçe türküler okuyup şiirler yazmaları ve halk hikâyeleri anlatmaları⁷⁵, Osmanlı kültürünün Ermeniler üzerindeki etkileri bakımından dikkate değerdir.

Kültür etkileşimi ile ilgili önemli alanlardan birisi de musiki-dir. Nitekim Osmanlıda Ermeni musikişinasların eserlerini ve icralarını Müslüman Türk bestecilerin eserlerinden ve icralarından ayırmanın hiçbir zaman mümkün olmadığı belirtilmektedir⁷⁶.

e. Ermenilerin Türk Kültürüne Etkisi

Etkileşimin karşılıklı olacağı açıktır. Ermeniler, Osmanlı toplumundan ve İslâm kültüründen etkilendikleri gibi birçok açıdan da Türkleri etkilemişlerdir. Nitekim Erzincan'da Ermenilerin Türkçe konuşmasının yanı sıra Türklerin de Ermenice öğrenmeleri⁷⁷, etkileşimin karşılıklı olduğunu göstermektedir.

Ayrıca Ermenilerin Osmanlı kültürünün oluşumuna önemli katkılar sağladıkları bilinmektedir. Mesela *Ermeni Nizamnâmesi*'nin ilk Osmanlı anayasasına dolaylı etkisinin olduğu hatta bir model görevi gördüğü belirtilmektedir⁷⁸. Yanı sıra Osmanlı tiyatrosunun yenilenmesi ve yaygınlaşmasında Ermenilerin önemli rolü olmuş-

⁷³ Ulu, 515.

⁷⁴ Budak, 337.

⁷⁵ Ali Kafkasyalı, "Türk Âşıklık Geleneğinin Ermeni Kültürüne Etkisi ve Yaşayan Ermeni Âşıklardan Yusuf Ohannes (Yusufi)", *HTE*, I, 389.

⁷⁶ Mehmet Kınık, "Osmanlı Musiki Geleneği İçerisinde Ermeni Bestekârlar", *HTE*, III, 46.

⁷⁷ Kankal, 226.

⁷⁸ Özen Tok, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sisteminin Çözülmesi Bağlamında Ermeni Milleti Nizamnamesi", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, III, 450.

tur. Oyunların Türkçe'ye çevrilmesi ve Türkçe oyun yazılmasındaki katkıları da üst düzeydedir⁷⁹. Vartan Paşa'nın *Akabi Hikâyesi* adlı çalışmasının Osmanlı coğrafyasında ilk roman denemesi olması⁸⁰ gibi hususlar da dikkate alınırsa bu husus kolayca anlaşılabilir. Örnekleri çoğaltmak mümkün olmakla birlikte bu kadarı ile iktifa edilebilir.

3. Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkması

a. İç Dinamikler

Osmanlı toplumunda Türklerle Ermeniler arasında bazı sorunlar yaşansa da iyi komşuluk ilişkilerinin öne çıktığını söylemek gerekir. Kendi mahalleleri olmakla birlikte Osmanlı toplumunun farklı kesimleri aynı mahalle veya köylerde yan yana komşu olarak yaşamışlardır. Bu durum herkesten çok Ermeniler için geçerlidir. Üstelik onlar daha çok ticaret ve zanaatla meşgul oldukları için köy veya mahallenin dışında çarşıda da Müslümanlarla birlikte dirler. Ayrıca Bu itibarla müşterilerinin daha çok Müslümanlar olduğu muhakkaktır. Aynı köyü, aynı mahalleyi ve aynı şehri paylaşan bu insanlar pek tabii olarak birbirlerinin sevinç ve hüznlerini de paylaşmışlardır.

Türkler ve Ermenilerin birbirlerinin kiracısı olmaları⁸¹ ve başka yerlere giden Ermenilerin eşlerinin günlük nafakalarını temin etmek üzere Müslüman tanıdıklarını kefil yapmaları⁸² gibi örnekler, Müslümanlarla Ermeniler arasındaki iyi komşuluk ve dostluk örnekleri olarak zikredilebilir. Dostluğun en iyisi şüphesiz çocuklar arasında kurulandır. Türk ve Ermeni çocukların birlikte beş taş oynamaları ve ekmeklerini paylaşmaları⁸³, bu anlamda önemli bir husustur. Ermeniler arasında oynanan Han-Paşa ve Pehlevan gibi oyunlar ve bunların hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar tara-

⁷⁹ Budak, 327 vd.

⁸⁰ Budak, 339.

⁸¹ BilgehanPamuk, "Bilgehan Pamuk, "XVII. Yüzyılda Erzurum Şehrinde Uyumlu Bir Yaşam: Türk-Ermeni Birlikteliği", *HTE*, I, 466.

⁸² Açıkkel, 301.

⁸³ Kankal, 226.

findan sevilmesi de, Osmanlı toplumunda Ermenilerle diğer unsurların önemli şeyleri paylaştıklarını göstermektedir⁸⁴.

Türklerle Ermeniler arasındaki dostluk ve iyi komşuluk ilişkileri böyle iken topluma entegre olmuş, bu kadar geniş hak ve imkânlara sahip, *millet-i sadıka* olarak bilinen Ermeniler, nasıl oldu da bir tehlike, bir mesele haline geldiler? Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde sun'î olarak başlatılan ve günümüzde hâla Türk tarihini mahkûm etmek için kullanılan Ermeni Meselesinin mahiyeti nedir? Bu meselenin arkasında hangi güçler vardır? Bu süreci hazırlayan unsurlar nelerdir? Bu konuda son zamanlarda çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Konuya, kısaca iç dinamikler ve dış etkenler açısından değinmekte fayda vardır.

Süreci etkileyen iç dinamiklerin başında Ermeni Kilisesi gelmektedir. Dış mihrakların etkisi ile oynadığı rol ayrı olmak üzere Kilisenin Ermenileri Osmanlıya karşı örgütleyen bir yapıya dönüşmesi üzerinde durmak gerekir. Denilebilir ki, Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında Kilise birinci derecede önemli rol oynamıştır. Şüphesiz bunda Osmanlı'nın da katkısı söz konusudur. Kilise önderlerini ve din adamlarını kendi toplumlarının liderliğine yükselten ve onlara olağanüstü bir güç atfeden millet sistemi bir yönüyle bu süreci hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde vergilerin Ermeni Cemaati önderleri eliyle alınması merkezi otoritenin temsilcisi olarak hizmet eden bu gücün otoritenin zaafa uğradığı dönemde sorunun kaynaklarından birisi olmasına yol açmıştır.

19. yüzyıla kadar Ermeni Kilisesi otoritesini, Ermeni aristokrasisinden oluşan bir millî konseye dayanarak koruyabilmiştir. Fakat Islahat Fermanı'nın getirdiği imkânlardan yararlanan Ermeniler, yeni bir millet nizâmnamesi yapıp, asillerin tahakkümünü tamamen ortadan akaldırınca; Kilise önderleri, Fatih Sultan Mehmed'den bu yana ellerinde tuttıkları iktidarı Ermeni milletiyeye paylaşmak durumunda kaldılar. Bu ise Ermeni Kilisesi'nin ken-

⁸⁴ Ayrıntılar için bk. Anahide Ter Minassian, "Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Gençlerinin Oyunları", *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak*, s. 235-256.

di geleceğini tehlikede görmesine yol açtı. Bu durum Kilise'nin Ermenileri devlete karşı örgütlenmesi ile sonuçlandı. Bazı yerlerde papazların Ermenileri cizye ödememeye teşviki⁸⁵, Kilise'nin süreç nasıl müdahil olduğunu göstermektedir. Esasen Ermeni din adamlarının konu ile ilgili çalışmaları çok eski dönemlere dayanmaktadır. Nitekim II. Viyana Kuşatması'nın başarısız olmasından sonra Karabağ'lı bir Ermeni din adamı olan İsrail Ori'nin, 1698-1711 yılları arasında Fransa, İngiltere, Almanya ve Rusya'yı dolaşarak Ermenistan'ı kurtarmak için bir Haçlı seferinin düzenlenmesini temine çalışması⁸⁶, ilk örnek olarak zikredilebilir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, iç dinamiklerin dış etkenlerle birlikte değerlendirilmesi gerekir. Zira bunlar birbirini besleyen ve birbirinden etkilenen bir yapı içinde oluşurlar. Nitekim Doğu Anadolu'da 19. Yüzyıl sonlarından itibaren ortaya çıkan isyanlar, Batılı devletlerin bölgeye dikkatlerini çekmek ve müdahalelerine imkân hazırlamak için çıkarılmıştır⁸⁷. 1862'den 1915'e kadar çok vergi alındığı ve kendilerine haksızlık yapıldığı iddiasıyla iki yılda bir isyanı gelenek haline getiren Ermenilerin Rusya, İngiltere ve Fransa'nın nüfuzundan yararlanarak bağımsız olmak istedikleri belirtilmektedir⁸⁸. Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik hareketlerinden doğal olarak Ermeniler de etkilenmişlerdir. Başka türlü de olamazdı. Zira her etnik unsurun attığı bir adım diğerlerini de etkilemekteydi. Bu itibarla konunun bu yönü iç dinamikler içinde değerlendirilebilir.

Bağımsızlık için çalışan Ermenilerin Bulgaristan'ı örnek almaları⁸⁹, bu açıdan şaşırtıcı değildir. Haddi zatında Osmanlıdan ayrılan diğer Balkan milletlerini benzer şekilde izledikleri ve bu süreçten etkilendikleri düşünülmelidir.

⁸⁵ 1957 Nolu Trabzon Şer'iyye Sicili, 41b-42a.

⁸⁶ Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 2005, s. 27.

⁸⁷ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, Ankara 2005, s. 318.

⁸⁸ Eyicil, 218.

⁸⁹ İlhan, 146.

b. Dış Etkenler

Bugün en çok konuşulan konulardan birisi olan Ermeni Meselesi, aslında bir açıdan Avrupa ile Rusya'nın Osmanlı üzerindeki hâkimiyet mücadelesidir. Rusya, Osmanlı coğrafyası üzerinden Akdeniz'e inmek isterken İngiltere aynı coğrafya üzerinden Uzak Doğu ile irtibat kurmak istiyordu. İngiltere, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde tek başına hâkimiyet kurmasını ve böylece Akdeniz'e ulaşmasını istemiyordu. Fakat bölgede önü tamamen kesilirse dikkatini Uzak Doğu'ya çevirebilir, bu da İngiltere'nin Hindistan ve Çin'deki çıkarlarını tehlikeye sokabilirdi. Konunun bu boyutu Ermeni Meselesi ile ilgili olarak dış etkenler üzerinde durmayı gerektirmektedir.

Fransız İhtilali ile birlikte dünyanın hızlı bir değişim yaşadığı ve bu sürecin imparatorlukların sonunu getirdiği bilinen bir gerçektir. Ermeniler de bu süreçten etkilenmişlerdir. Bu anlaşılabilir bir durumdur. Fakat Osmanlı Devleti'ni zaafa uğratmak isteyen dış mihraklar da bunu kullanmışlardır. Sürecin iki önemli aktörü vardır. Biri Rusya diğeri ise İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği Avruda'dır. Konu Rusya ve Avrupa devletlerinin bu süreci tahrik etmeleriyle farklı bir boyut kazanmıştır. Bugün de Ermeni Meselesi, dünya kamuoyuna Türk-Ermeni meselesi olarak yansıtılmak suretiyle konu üzerindeki Avrupa etkisi saklanmak istenmektedir. Konu Ermenilerin soykırıma tabi tutuldukları iddiası ile birlikte diğer boyutlarından da soyutlanmış olmaktadır. Oysa konunun bütünüyle bir Türk-Ermeni meselesi olmadığı, bu hadisenin birçok sebeplerinin bulunduğu ve bunların arkasında İngiltere, Rusya, Fransa, Amerika gibi Batılı devletlerin olduğu bilinmektedir. Fakat şunu belirtmek gerekir ki, Ermeni olaylarını perde arkasından yönetme çabasında, Batılılar Osmanlı Devleti'ne karşı başarılı olmuşlardır. Yeni dönemde tekrarlanan ve o çabanın devamı olarak ortaya çıkan bugünkü tezgahın başarısızlığa mahkum edilebilmesi için bunun bir an önce fark edilmesi gerekmektedir.

Ermenileri Osmanlı için ilk olarak mesele haline getiren Ruslar olmuştur. Hatta tarih boyunca Ermenileri kendi çıkarları için en

çok kullanan milletin Ruslar olduğu belirtilmektedir⁹⁰. Rusların konuya ilgisi Çar Petro dönemine (1689-1725) kadar eskiye gitmektedir⁹¹. 1827-1829 yılları arasında önce İranlılar ve ardından Osmanlı ile yaptıkları savaşlar sonrasında bölgedeki Ermenileri bölgede toplayan Ruslar, bugünkü Ermenistan'ı kurmakla bu sürecin ilk önemli adımını atmışlardır. Bu çerçevede Ruslar Türkmençay Antlaşması'ndan sonra İran'dan 40 bin ve Edirne Antlaşması'ndan sonra Doğu Anadolu'dan ise 100 bin Ermeni göç ettirilerek Revan Hanlığı (bugünkü Ermenistan) topraklarına yerleştirdiler ve bölge Ermeni Vilayeti adıyla Rusya'ya dahil edildi⁹². Ruslar, Ermenileri bölgeye yerleştirme siyasetini sürdürdüler. Nitekim 19. Yüzyıl sonlarında Revan ve çevresine Ruslar tarafından yerleştirilen Ermenilerin sayısının bir milyona ulaştığı belirtilmektedir⁹³. Rusların Ermenileri Gümrü, Ahıska ve Ahilkelek'e yerleştirmeleri⁹⁴ de bu dönemin bir uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır ve sorunun devam edeceğinin bir göstergesidir.

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı devleti için ciddi bir Ermeni galesi yoktu. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında yapılan Ayastefanos (3 Mart 1878) ve Berlin Antlaşmalarıyla (13 Temmuz 1878) Ermeni meselesi Rusya'nın çabalarıyla devletlerarası bir boyut kazandı. Nitekim Ayastefanos Antlaşması, Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu'da ıslahat istiyor ve onları Türk, Kürt ve Çerkeslere karşı korumayı öngörüyordu⁹⁵. İngiltere ve Avrupa'nın sürece dahil olmaları, sorunun boyutunu daha da büyütüştür. Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı İmparatorluğunu

⁹⁰ Aygün Abbasova, "18. Yüzyılda Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Rusya'nın Rolü", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, II. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008, haz. Metin Hülagu vdğr., Kayseri 2009, s. 234.

⁹¹ Saray, 27.

⁹² Saray, 30. Ayrıca bk. Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara 1988.

⁹³ Bilal Dedeyev, "19. Yüzyıl Ermeni Milliyetçiliğinin Yapılanmasında Rusya'nın Rolü", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, I, 336, 343.

⁹⁴ Enver Konukçu, "Osmanlılar ve Millet-i Sadıkadan Ermeniler", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Ankara 1999, IV, 328.

⁹⁵ Abdurrahman İlhan, *Arşive Belgelerine Göre 1915 Yılındaki Tehcir Olayının Sivas'ta Uygulanması*, yl tezi, Dokuz Eylül Üniv. SBE, İzmir 2008, s. 148.

uğraştıran, Batılı devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı'nın iç işlerine karışmasına sebep olan en önemli konu Ermeni meselesi olmuştur.

Rus desteğinden yararlanmak Ermeniler için faydalı görünmekle birlikte bir tehlikeyi de beraberinde getirmekteydi. Rusya'nın İstanbul üzerindeki emelleri, Ermeni Kilisesi için bir tehlikeye de işaret etmekteydi. Eğer Ruslar, İstanbul'a hâkim olup, Bizans'ı tekrar canlandırma iddiasında başarılı olurlarsa, İstanbul Ermeni Patrikhânesi'nin bütün hakları ve imtiyâzları sona erebilirdi. Bu endişeler sebebiyle Kilise dünyevî yetkilerini koruyabilmek için İmparatorluk içinde muhtar bir Ermenistan kurmayı düşünmeye başladı. Hedefe ulaşabilmek için, Milliyetçilik akımından yararlanma yoluna gidildi.

Bundan sonra İngiltere'nin Protestanlar ve Rusya'nın da Ortodoksları himaye politikası izlemeleri ile Osmanlı geri dönüşü olmayan bir şekilde Batılı devletlerin tesirine daha açık hale geldi. Tanzimat hamlesi ile Osmanlı tebaasını yeniden toparlamaya çalıştıysa da bunda başarılı olamadı.

Ermeniler Islahat Fermanı'ndan sonra Batılı devletlerin desteğiyle 1860 Ermeni Milleti Nizâmnâmesi adı altında bir anayasa oluşturmuşlardı. Bu anayasadan sonra Batılı devletler kendi güdümlerinde Bağımsız Ermeni Devleti fikrini işlediler.

Patrikhâne ise bu maksatla Ermeni milletçiliğini güçlendirmeye çalışırken, diğer taraftan Avrupa devletlerinin ve kamuoyunun dikkatini konuya çekmeye uğraştı.

1875 yılında Bosna Hersek isyânı sonrasında Avrupalı devletlerin baskısıyla bölgede ıslahat yapılması Osmanlı devletinden istenince, patrikhâne Doğu Anadolu'da muhtar Ermenistan projesini hızlandırmış, henüz İngiltere, Osmanlı toprak bütünlüğünden yana olduğu için bu teklif yeterince destek bulmamıştı. Ancak patrikhâne propaganda çalışmalarına hem içeride hem de dışarıda devam etmişti.

Ermeni sorununun ortaya çıkışı ile ilgili farklı tarihler üzerin-

de durulmakla birlikte Ermenilerin 1880'li yıllardan itibaren dış güçlerin de etkisiyle Osmanlı Devleti için sorun olmaya başladıkları belirtilmektedir⁹⁶. Osmanlı Devleti'nin 1877-78 Savaşı'nda Rusya'ya yenilmesi üzerine Osmanlı politikasını değiştirmeye başlayan İngiltere, Osmanlı Devleti'nin tek başına Rusya'nun kontrolüne geçmemesi için süreci kendi lehine çevirmeye çalışmıştır. Sonuçta Rusya'nun Ermenileri himâye etme gerekçesiyle Akdeniz'e inme çabası ve Osmanlı üzerindeki Rus nüfuzu kırılrsa da Ermeni meselesine İngiltere ve Avrupa'nın doğrudan müdahil olmasının da yolu açılmış oldu. Ermeni sorununun siyasî olduğunu söyleyen Kemal Çiçek, sorunun, Rusya'nın sıcak denizlere inmek için sadık destekçiler araması ve Osmanlı Ermenilerini himayesine almasıyla başladığını, Rusya'nın bu politikasından rahatsız olan İngiltere ve diğer yayılcı güçlerin kısa sürede sürece dahil olarak kendilerine bağlı misyonerler vasıtasıyla Ermenileri kışkırtmaları ve onların da dış tahriklere kapılarak bağımsız bir devlet kurmak için silaha sarılmaları ile ortaya çıktığını ifade etmektedir⁹⁷.

Bu şekildeki bir mücadele içinde Osmanlı Devleti kendisini kurtlar sofrasının tam da ortasında buldu. Düşmanları Rusya ve Avrupa ise Ermeni Meselesi sayesinde Osmanlı Devleti'ni kısıp almış oldular. Girilen bu yol Osmanlı Devleti'nin yıkılışı ile sonuçlandı gibi Ermenilere de bağımsızlık getirmemiştir. Dış mihrakların çabalarıyla iki taraf da kaybederken süreden karlı çıkan yalnızca Rusya ve Batılı sömürgeci güçler olmuştur. Burada haklı olarak bir soru akla gelmektedir. Osmanlı Devleti'ne karşı Ermenilerden maharetle yararlanan güçler neden Ermenilerin bağımsızlığı için ısrarcı olmamışlardır? Rusya'da 1917 yılında gerçekleşen devrimden sonra yeni bir rejim işbaşına geldiği için bazı politika değişiklikleri olduğu söylenebilir. Fakat Avrupa için ne değişmiştir? Savaştan galip çıktıktan sonra bunu daha kolay sağlama imkânına kavuşmuş değil midir? Anadolu'nun direnişi ve Milli Mücadele'nin etkisi elbette göz ardı edilemez. Fakat acaba başka etkenler de söz konusu olabilir mi? Yoksa Batı dünyası Malazgirt'te

⁹⁶ İlhan, 146.

⁹⁷ Çiçek317.

Türklerin safına geçmelerini unutmadıkları Ermenileri her zaman düşman olarak gördüğü⁹⁸ için cezalandırmak istediği ve Ermeni Meselesi ile hem Osmanlı Devleti'nden hem de Ermenilerden öğ aldığı da düşünülebilir mi?

4. Tehcir: Bin Yıllık Birlikte Yaşamının Sekteye Uğraması

a. Uygulamalar-Sorunlar

Tehcir, bilindiği gibi I. Dünya Savaşı sırasında Rusların Doğu Anadolu'yu işgali tehlikesi ve Ermenilerin kendileri ile işbirliği yapacaklarına dair güçlü istihbarat üzerine uygulamaya konan bir tedbirdir. Tedbir çerçevesinde bölgede Ruslarla işbirliği yapabilecek olan Ermeni vatandaşlar Osmanlı Devleti'nin bir kararı ile daha iç bölgelere nakledilmişlerdir.

Uygulama sırasında bazı sorunlar yaşanmıştır. Tehcir uygulaması sırasında karşılaşılan en önemli sorunlardan birisi, Ermenilerin yollarda saldırıya uğramalarıdır. Buna karşı tedbirler alındığı dikkat çekmektedir. Erzurum vilayetine gönderilen 30 Mayıs 1331 (12 Haziran 1915) tarihli ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa imzalı yazıda tehciire tabi tutulan Ermenilerin yolculukları sırasında can güvenliklerinin sağlanması istenmekte ve yollarda aşiretlerin saldırılarına fırsat verilmemesi için gerekli tedbirlerin alınması tembih edilmektedir⁹⁹.

Tehcir uygulaması sırasında karşılaşılan önemli sorunlardan birisi de açlık olmuştur. Uzun zamandan beri sürdürmek zorunda kaldığı ve hala içinde bulunduğu savaş şartları sebebiyle Osmanlı Devleti'nin iâşe temininde zorluklar yaşadığı ve tehciire tabi tutulan Ermenilerin açlıktan ölümlere varan zorluklar yaşadıkları olmuştur. Dahiliye Nazırı Talat imzasıyla Halep'te Muhacirin Müdürü Şükrü Bey'e yazılan 13 Teşrinievvel 1331 (26 Ekim 1915) tarihli yazıda Ermeni kafilelerinde her gün açlıktan ölenlerin olduğu belirtilerek iâşelerinin temini için en az yüz bin lira gönderilmesini isteyen 4. Ordu Kumandanlığının 10 Teşrinievvel 1331 (23 Ekim

⁹⁸ Dabağyan, 82

⁹⁹ BOA, DH, ŞFR, nr. 54/10

1915) tarihli telgrafından bahsedilerek durum hakkında bilgi istenmektedir¹⁰⁰.

Tehcir uygulaması, bütün Ermenilere yönelik olmamıştır ve bazıları bundan istisna edilmişlerdir. Mesela Sivas'taki Protestan ve Katolik Ermeniler bu kabildendir¹⁰¹. Bunun gibi Ereğli Kömür Havzası ve Zonguldak göç kapsamı dışında tutulmuştur¹⁰². Ayrıca ihtida edenlerin tehcir kapsamı dışında tutulduğu fakat bu uygulamanın çok kısa sürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim 22 Haziran 1915 tarihinde tüm vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen bir telgrafta sevk edilen kabilelerde ihtida etmiş Ermeniler varsa bunların sınırlar dâhilinde kalması belirtilmiş, fakat 1 Temmuz 1915 tarihli yeni bir telgrafta ihtida edenlerin de göç ettirilmesi istenmiştir¹⁰³.

Bir süredir biriken güvensizlik ve düşmanlıklara rağmen Müslümanlar ile Ermeniler arasında hala birlikte yaşama için güçlü bağlar bulunduğu söylenebilir. Zira Müslümanların Ermenilerin acılarını paylaştıkları görülmektedir. Nitekim tehcir sırasında Müslümanların Ermenilere yardım ettikleri, yemek verdikleri, ayrıca tehcire tabi tutulmamaları için onları sakladıkları ve çeşitli şekillerde onlara sahip çıktıklarına¹⁰⁴ şahit olunmaktadır. Urfa kadısı başta olmak üzere pek çok kimsenin Ermenileri evine kabul etmesi ve himayesine alması¹⁰⁵, devletin bir güvenlik tedbiri olarak ortaya çıkmış olmakla birlikte halkın tehciri gönül rahatlığı ile benimsemediğini göstermektedir.

b. Geri Dönüşü Teşvik

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden hemen sonra şartların değiştiği düşünülerek tehcire tabi tutulanların geri

¹⁰⁰ BOA, DH, ŞFR, nr. 57/110. Zorunlu göç uygulaması ve karşılaşılan sorunlarla ilgili ayrıntı için bk. Hikmet Özdemir vdğr., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara 2004, s. 53-108.

¹⁰¹ İlhan, 152.

¹⁰² Öğreten, 271.

¹⁰³ Terzioğlu, 76.

¹⁰⁴ Kankal, 277-78

¹⁰⁵ Bu konudaki örnekler için bk. Hans-Lukas Kieser, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922", *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak*, 257-287.

dönebileceklerini duyurmuştur. Osmanlı, tehcir şartları ortadan kalktığı için Ermenilerin geri dönüşü ile ilgili çalışmalar başlatmış, fakat bu konuda İtilaf devletlerinin baskıları da söz konusu olmuştur¹⁰⁶. Ermenilerin bir kısmı bu çerçevede geri dönmüşlerdir. Mesele 1 Kasım 1918 tarihli bir belgeye göre 3160 Ermeni'nin Sivas'a döndükleri belirtilmektedir¹⁰⁷.

Osmanlı Devleti'nin geri dönüşü teşvik ettiği görülmektedir. Bu çerçevede muhtaç olanların yol masrafları ve zaruri ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmıştır. Nitekim Dahiliye Nazırı Vekili imzasıyla 16 Kanunisani 1335 (16 Ocak 1919) tarihli Konya vilayeti ile Eskişehir ve İzmit mutasarrıflıklarına gönderilen yazıda sevkiyata tabi tutulmuş Ermenilerden muhtaç olanların yol masrafları ile zaruri ihtiyaçlarının karşılanması istenmekte, ayrıca isterlerse memleketlerinden başka yerlere de gidebilecekleri, fakat harcırahlarının memleketleri dikkate alınarak hesaplanacağı ifade edilmektedir¹⁰⁸.

Osmanlı Devleti, tehcir sonrası geri dönecek Ermenilere yardım etmek suretiyle bu millete karşı özel bir düşmanlık beslemediğini göstermiştir. Dahiliye nazırı vekili imzasıyla Mamuretü'l-Aziz vilayetine gönderilen Kanunisani 1335 (Ocak 1919) tarihli yazıda Rum ve Ermeniler için seferberlik tahsisatından 400 bin kuruş gönderildiği ve memleketine dönecek olanlardan yardıma muhtaç olanlara yardım yapılması istenmektedir¹⁰⁹. Yine Dahiliye Nezareti'nden Ankara Vilayetine gönderilen 6 Kanunisani 1335 (6 Ocak 1919) tarihli yazıda avdet eden Ermenilerden muhtaç olanlardan büyüklere 3 kuruş küçüklere ise 60 para yevmiye verilmesi, ayrıca gıda yardımı yapılması emredilmektedir¹¹⁰.

Teşvik ve yardımlara rağmen tehciire tabi tutulanların önemli bir bölümünün geri dönmediği anlaşılmaktadır. Tehcir öncesi 184

¹⁰⁶ Dilara Uslu, *The Times Gazetesine Göre Türkler ve Ermeniler (1918-1919)*, yl tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2006, s. 88.

¹⁰⁷ İlhan, 153.

¹⁰⁸ BOA, DH, ŞFR, nr. 95/137

¹⁰⁹ BOA, DH, ŞFR, nr. 95/209

¹¹⁰ BOA, DH, ŞFR, nr. 95/52

Ermeni hanenin bulunduğu Geyve'ye 15-20 hanenin döndüğü, kaymakamın dönenlere karşı ilgisiz hatta olumsuz tavır takındığı ve fakat İzmit mutasarrıflığının konu ile ilgilenerek zor durumda olanlara yardım edilmesi yönünde adımlar attığı belirtilmektedir¹¹¹. Bu durum, bazı yerlerde dönenlerin sayısının düşüklüğü kadar süreçte yöneticilerin de etkisinin bulunduğunu göstermektedir.

Dönenlerin eski yerlerine gitmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Geri dönüşlerle ilgili karşılaşılan en önemli sorunlardan birisi, tehciye tabi tutulan Ermenilerin evlerinin bir kısmına Rus işgali ve Ermeni çetelerinin saldırılarından kaçanların yerleştirilmiş olmasıdır. Fakat sorun, hem Ermenilerin hem de buralara yerleşen Müslüman muhacirlerin mağdur edilmeyeceklerine dair Ahmet İzzet Paşa hükümetinin verdiği güvence ile çözülmeye çalışılmıştır¹¹². Geri dönenlerin sorunları sadece eski yerlerine dönmek değildir. Döndüklerinde Müslüman halk ile savaş döneminde yaşanmış olaylar sebebiyle oluşan husumet, Ermeniler için bazı bölgelerde eski huzur ortamının yerini sorunlara terk ettiği görülmüştür. Bazı kimselerin bu durumu tahmin ederek dönme çabasında bulunmadıkları da düşünülebilir.

Sonuç

Osmanlı Devleti, tarihte kurulmuş en güçlü devletlerden biridir. Büyüklüğünden daha önemli olan yanı oluşturmayı başardığı, muazzam birlikte yaşama kültürüdür. Çok sayıda farklı inanç mensubunu uzun süre bir arada barış içinde yaşatabilmesidir. Ermeniler, bu muazzam birlikte yaşama kültürünün oluşumuna katkı sağlayan milletlerin en önemlilerinden biridir. Onlar Osmanlıdan önce de Selçuklular ve daha önceki dönemlerden beri Müslümanlarla birlikte yaşamışlardır.

Osmanlı, bu birlikte yaşama kültürünü önceki Müslüman toplumlardan devralmıştır. Fakat Osmanlı bunu herkesten daha uzun soluklu kılabilmıştır. Denilebilir ki, Osmanlı toplumunun farklılık-

¹¹¹ Günay, 55.

¹¹² Uslu, 88 vd.

larla birlikte barış içinde yaşama başarısı, herkes tarafından takdir edilmiştir. Ermeniler Müslümanlarla sosyal ilişkiler açısından diğer toplumların önüne geçmişlerdir. Hem Osmanlı toplumundan etkilenmişler hem de Osmanlı toplumunu etkilemişlerdir. Günlük hayatta Türkçeyi kullanabilmeleri ve Türklerden ayırt edilememeleri, millet-i sadıka olarak anılmaları, etkileşim, karşılıklı güven ve dostluğun boyutları hakkında bir fikir verir niteliktedir.

İlişkiler uzun süre mükemmel bir şekilde devam ederken Ermeniler, Fransız İhtilali'nden sonra gelişen milliyetçilik hareketlerinden etkilenmişler ve Avrupa ile Rusya'nın da tahrikleri ile bağımsızlık talebinde bulunmaya başlamışlardır. Bu konuda Osmanlı Devleti'nin ürettiği politikalar maalesef Ermenilerle yeniden ortak bir zeminde buluşabilmeyi sağlayamamıştır. Doğuda beliren ve yaklaşık bir asırdır sürekli Osmanlı aleyhine güçlenen Rusya tehlikesi, bir noktadan sonra Osmanlı Devleti'ni ciddi tedbirler almak zorunda bırakmıştır. I. Dünya Savaşı içinde 1915 yılında Ruslarla işbirliğinin engellenmesi arzu edildiği için tedbir, Ermenilerin bölgeden uzaklaştırılarak iç bölgelere zorunlu göçü şeklinde uygulanmıştır. Bu bin yıllık birlikte yaşamının sekteye uğradığının bir göstergesi gibiydi. Savaş ve tehcir sırasında bütün Osmanlı toplumu büyük bir dram yaşamıştır. Evlerini ve yurtlarını terk etmek zorunda kaldıkları için Ermenilerin dramı daha farklı olmuştur. Osmanlı Devleti, çeşitli tedbirler aldıysa da uzun süren savaşların getirdiği imkânsızlıklar sebebiyle tedbirler, göç ettirilenlerin ihtiyaçlarını karşılayamamıştır. Daha sonra Rusya'nın savaştan çekilmesi ile tehdit ortadan kalktığı için tehcire tabi tutulanlara eski yurtlarına dönebilecekleri açıklanmıştır. Bir kısmı geri dönse de eski ahenk ve uyumun yakalanması artık mümkün değildir. Aslında tehcir sırasında Müslümanların Ermenilere yaptıkları yardımlar, yeniden barış içinde yaşamak için her şeyin bitmediğini göstermekteydi. Fakat savaş şartlarının herkes üzerinde bıraktığı olumsuz etkiler durumu bir hayli değiştirmişti. Geri dönüşler yeterli düzeyde olmadı ve Ermenilerin bir kısmı Suriye bölgesinde kalırken büyük bir kısmı Avrupa ülkelerine doğru yeniden göç yolunu tuttular. Burada Osmanlı Devleti'ne Ermenileri yeniden

kazanamadığı için bir eleştiri yöneltilebilir. Fakat Avrupa'nın barışın ve birlikte yaşamanın yeniden ikamesi için olumlu hiçbir katkıda bulunmadığını da söylemek gerekir. Doğrusu Avrupa'dan bunu isterken çok şey istemiş de olmaktayız. Zira Avrupa bunu yapabilecek tarihî derinlikten yoksundu. Batı medeniyetinin bu anlamda birlikte barış içinde yaşama tecrübesi ve bickrimi henüz bunu yapabilecek düzeyden çok uzaktı. Bunun çok zaman isteyen ve zor kazanılan bir husus olduğu malumdur. Son dönemlerde attığı önemli adımlarla aldığı mesafeye rağmen bu konuda hala çok sorunlu bir yerde durduğu da düşünülürse o dönemde böyle bir beklenti içinde olmak aşırı iyimserlik olurdu.

Tarih, dostluk ve barışın yeniden tesisi için bize kılavuzluk edebilir. Türk-Ermeni ilişkileri çok farklı boyutlarıyla yeniden ele alınabilir. Nitekim Bursa Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde sergilenen Anadolu Selçuklu sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Ermeni Kralı Hetum ile Sis'te basılmış müşterek sikkesi, başka birçok örneğiyle birlikte konunun Osmanlı öncesini de kapsayacak şekilde daha geniş boyutta ve farklı alanlarda ele alınmasının gerektiğini göstermektedir. Tarih, toplumun hafızası olarak bugün yeniden yardıma çağrılmalıdır. Orada hem artılar hem eksiler birlikte bulunmaktadır. Her şeyi görerek ve hiçbir şeyi inkâr etmeden geçmişte yaşananları gözden geçirmeliyiz. Fakat geleceği inşa ederken olumlu noktalar üzerinden yürümek gerekmektedir. Osmanlıdaki birlikte yaşama tecrübesi tam da böyle bir zemini bize sunmaktadır. Olumsuzluklar üzerinden bir çıkış yolu ise gözükmemektedir.

Uzun zamanlar birlikte barış içinde yaşadığımızı gösteren tarih, bugün çok uzak yerlerde duran bizlere, bunu yeniden başarabileceğimizi söylemektedir. Tarih ve coğrafyamız, bunu başaracak güç ve imkânı bize sunmaktadır. Hem Türkler hem Ermeniler bunun için yüzleşmek ve affetmek kavramları üzerinde yoğunlaşmalıyız. Geleceği sağlıklı bir zeminde inşa etmek ve tarihte olduğu gibi yeniden birlikte barış içinde yaşamak istiyorsak buna mecburuz. Herkes emin olmalıdır ki, bu topraklar yüzleşmeyi de affetmeyi de başarabilir.

Kaynakça

- Abbasova, Aygün, "18. Yüzyılda Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Rusya'nın Rolü", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler (HYAE)*, II. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, 22-24 Mayıs 2008, haz. Metin Hülagu vdğr., Kayseri 2009, s. 233-249.
- Açıkel, Ali, "Tokat'ta Hukuk Alanında Türk-Ermeni İlişkileri 1770-1810", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler (HTE)*, Kayseri 2007, I, 291-320.
- Akdemir, Hakan, *2032 Nolu Trabzon Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Tahlili*, yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniv. SBE, Samsun 2008.
- Andreasyan, Hrand D., *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi: 1608-16019*, İstanbul 1964.
- Asıl, Harun, *18 Numaralı (H.1229/M.1813-1814) Tokat Şer'iyeye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Erciyes üniv., SBE, Kayseri 2006.
- Beydilli, Kemal, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara 1988.
- Bilirli, Tahir, *111 Numaralı Tokat Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*, Gaziosmanpaşa Üniv., SBE, Tokat 2006.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH, ŞFR*, nr. 54/10
DH, ŞFR, nr. 57/110.
DH, ŞFR, nr. 95/52, 137, 209
- Budak, Ali, "Ermenilerin XIX. Yüzyılda Yeni Bir Sosyal Hayat ve Edebiyatın Oluşum Sürecine Katkıları", *HTE*, I, 343-344.
- Çetin, Osman, "Bursa (Fethi Etnik Yapısı Müslim-Güymüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, İstanbul 1999, IV, 270-276.
- Çiçek, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, Ankara 2005.
- Dabağyan, Levon Panos, *II. Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 2001.
- Dedeyev, Bilal, "19. Yüzyıl Ermeni Milliyetçiliğinin Yapılanmasında Rusya'nın Rolü", *HYAE*, I, 335- 349.
- Demir, Alparslan, *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme Nüfus ve Ekonomik Yapı*, doktora tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2007.
- Eyicil, Ahmet, "Maraş'ta Türk-Ermeni İlişkileri", *HTE*, I, 177-219.
- Günay, Bekir, *Ermeni Meselesi ve Tehcir (İzmit Ermenileri ve Tehcir)*, İzmit 2006.
- İlhan, Abdurrahman, *Arşive Belgelerine Göre 1915 Yılındaki Tehcir Olayının Sivas'ta Uygulanması*, yl tezi, Dokuz Eylül Üniv. SBE, İzmir 2008.
- Kafkasyalı, Ali, "Türk Âşıklık Geleneğinin Ermeni Kültürüne Etkisi ve Yaşayan Ermeni Âşıklardan Yusuf Ohannes (Yusufo)", *HTE*, I, 383-401.
- Kankal, Ahmet, "Ermeni Edebiyatında Türk ve Ermeni Toplumları Arasındaki Komşuluk İlişkilerine Bakış", *HTE*, I, 221-235.

- Kara, Adem, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya (1800-1850)*, doktora tezi, Ankara Üniv. SBE, Ankara 2004.
- Karataş, Ali İhsan, "Şer'iyye sicillerine Göre Tanzimat'a Kadar Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Hayatında Ermeniler", *HTE*, I, 367-280.
- Kartın, Cengiz, "Türk-Ermeni İlişkilerindeki Hoşgörü İklimi Çerçevesinde İhtida Hareketleri", *HTE*, I, 521-532.
- Kaynakçı, Ahmet Gökhan, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Larende*, yl tezi, Ankara Üniv. SBE, Ankara 2007.
- Kenger, Selahattin, *190 Numaralı Besni (Behisni) Kazası Osmanlı Şer'iyye Mahkemesi Kayıtlarının 118-236 Sahifelerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, yl tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv. SBE, Kahramanmaraş 2006.
- Kılıç, Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara 2006.
- Kınık, Mehmet, "Osmanlı Musikî Geleneği İçerisinde Ermeni Bestekârlar", *HTE*, III, 35-47.
- Kırmızı, Abdülhamit, "Osmanlılık İle Milliyetçilik Arasında Hamidiye Bürokrasisinin Ermeni Memurları", *HTE*, I, 69-79.
- Kieser, Hans-Lukas, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922", *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak*, 257-287.
- Konukçu, Enver, "Osmanlılar ve Millet-i Sadıkadan Ermeniler", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Ankara 1999, IV, 326-333.
- Küçük, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı*, IV, 208-216.
- Lekesiz, Ömer, "Türkçe Edebiyatın Ermeni Yazarları", *Yeni Şafak Kitap eki*, sy. 14 (7 Şubat 2007), s. 18.
- McCarthy, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, trc. Bilge Umar, İstanbul 1998.
- Oğuz, Ahmet. "Osmanlı İmparatorluğunda İlk Demokrasi Denemesi ve Ermeni Mebuslar", *HTE*, I, 237-257.
- Öğreten, Ahmet, "Osmanlı Topumunda Birlikte Yaşama Sanatına Bir Örnek: Ereğli Kömür Havzası", *HTE*, 259-279.
- Özdemir, Hikmet vd.ğr., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara 2004.
- Özkul, Ali Efdal, "XVIII. Yüzyıl Kıbrıs Ermenilerinin Sosyo-Ekonomik Durumları", *HTE*, 351-364.
- Pamuk, Bilgehan, "Bilgehan Pamuk, "XVII. Yüzyılda Erzurum Şehrinde Uyumlu Bir Yaşam: Türk-Ermeni Birlikteliği", *HTE*, I, 459-480.
- Pehlevan, Arzu, *1495 Numaralı Şer'iyye Sicili Defterine Göre Rize'nin Ekonomik ve Sosyal Hayatı*, yl tezi, Marmara Üniv. SBE, İstanbul 2008.
- Poş, Abdullah, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Tarsus'ta Türk-Ermeni İlişkileri", *HTE*, I, 101-112.
- Rize Şer'iyye Sicili*, no: 1495.
- Saray, Mehmet, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 2005.

- Saydam, Abdullah, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Ermeni Nüfus ve Cemaatlerarası İlişkiler", *HTE*, I, 115-142.
- Smyrnelis, Marie-Carmen, "İzmir'de Avrupa'lı Koloniler ve Etnik-Dinî Cemaatler, Birlikte Var Olma ve Toplumsallık Ağları (XVIII. Yüzyıl Sonu-XIX. Yüzyıl Ortası)", *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak*, s. 209-234.
- Şeker, Mehmet, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, 2. bs., Ankara 2002.
- Ter Minassian, Anahide, "Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Gençlerinin Oyunları", *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak*, s. 235-256.
- Terzioğlu, Ayşe, *Vilayeti Sittede Ermeniler (1878-1914)*, Trakya Üniv., SBE, yıl tezi, Edirne 2005.
- Tok, Özen, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sisteminin Çözülmesi Bağlamında Ermeni Milleti Nizamnamesi", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, III, 439-454.
- Trabzon Şer'iyye Sicili.*, no: 1957, 1958, 1960.
- Ulu, Cafer, "Türk-Ermeni Sosyo-Kültürel Etkileşimi: Dil ve Edebiyat Örneği", *HTE*, I, 505-518.
- Uslu, Dilara, *The Times Gazetesine Göre Türkler ve Ermeniler (1918-1919)*, yıl tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya 2006, s. 88.
- Vahapoğlu, M. Hidayet, "Yönetim ve Azınlıklara Bakış Açısından Osmanlı Devleti", *Erdem*, c. VIII, sy. 22 (Ocak 1996), s. 49.
- Vartan Paşa, *Akabi Hikâyesi İlk Türkçe Roman (1851)*, haz. Andreas Tietze, İstanbul 1991.

The Experience of Living Together in Ottomans: An Example of Armenians

Citation/©: Gümüş, Nebi, (2009). The Experience of Living Together in Ottomans: An Example of Armenians, *Milel ve Nihal*, 6 (2), 165-198.

Abstract: Ottoman history teems with the most pleasant examples of living together. Although the Armenians, that is one of the nations producing this experience, began struggle against the Ottoman Empire with the influence of the nationalist movement occurring following the French Revolution. Russia and Europe also supported them. As a result of Armenians' cooperation with the Russians during the World War I, resorted to relocation as a result in 1915. After this execution disrupting living together, the return of the Armenians could not be provided in the desired manner. Thus, the Turks and Armenians fell apart from each other whom they had been living for a millennium.

Key Words: Ottoman Empire, the experience of living together, Armenians, Relocation.

